

ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ АТЕЇЗМУ В М. УЖГОРОД (1973-1990 рр.)

Кузьма В. В. (Ужгород)

У статті висвітлено етапи становлення та діяльності в місті Ужгороді Музею атеїзму. Визначено функції і значення зазначеного музею у виховній ролі суспільства в рамках тогочасної ідеології. Використовуючи музейні заклади, держава прагнула здійснювати політичне виховання громадян, залучати їх до державного будівництва, підіймати загальний культурний рівень населення. Це пояснюється тим, що значення музеїв у просвітницькій і ідеологічній роботі серед усіх інших установ надзвичайно велике, так як через них проходить значна кількість людей різних за віком, соціальним статусом, професією, що дозволяє ознайомити практично всі категорії населення з тими чи іншими питаннями. Таким чином, розгортання антирелігійної пропаганди та атеїстичного виховання в краї стало наслідком політично-просвітницької і агітаційно-пропагандистської діяльності радянської влади, спрямованої на виховання людини «нового соціалістичного суспільства». Ефективними засобами впровадження та реалізації цих завдань виступали музеї. Тут однозначно утверджувалося атеїстичне трактування історії, де церква виступала ідеологічним противником. Ужгородський Музей атеїзму був створений у 1973 році в приміщенні колишньої православної церкви під назвою Музей історії релігії та атеїзму. Популярними методами роботи, яку він проводив в цей час, крім постійно діючої експозиції, що вміщувала 5 розділів, були бесіди, виставки, доповіді у яких пояснювали походження людини і релігії з наукової точки зору. Отже, у досліджуваній період, музей сприймається як провідник культурної революції і комуністичної ідеології, а однією з головних функцій якого є ідеологічна. Музей атеїзму відіграв значну роль у зібранні та збереженні надзвичайно цінних культурних і мистецьких цінностей краю, в тому числі й збереженні архітектурної пам'ятки, в якій безпосередньо перебував.

Ключові слова: атеїстичне виховання, антирелігійна пропаганда, комуністична ідеологія, музей, пам'ятки історії.

Постановка проблеми. Після встановлення радянської влади на Закарпатті відбуваються важливі та докорінні зміни у всіх сферах життя. Як типова тоталітарна система, ця епоха залишила у нашому краї свій незабутній слід – архітектурний, економічний, монополізувала всі форми і засоби художнього й культурного життя. За її допомогою відбувалось формування свідомості суспільства відповідно до ідеологічного курсу, накресленого комуністичною партією. Крім того, не тільки ідейним опонентом, але й класовим ворогом, для радянської влади було духовенство та церква. Власне для реалізації антирелігійної пропаганди досить ефективно використовувались музеї.

Мета статті. Висвітлити основні етапи у створенні та діяльності Музею атеїзму в м. Ужгороді. Тема історії даного музею, а також музеїв відповідного профілю, які працювали на громадських засадах у старих культових будівлях краю, вивчена вкрай недостатньо. Саме тому, ця наукова проблема набуває особливої актуальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Діяльність Ужгородського Музею атеїзму в першу чергу висвітлена у путівнику «Ужгородський музей атеїзму». Тут подана характеристика постійно діючої експозиції, яка складалася з 5-ти розділів, а також коротка історія створення музею [11]. Про урочисте відкриття музею, його поточну роботу можна прослідкувати у періодичних виданнях того часу, а саме в газеті «Закарпатська правда» [4], [5], [8]. Про цінні експозиційні матеріали, культурні історичні пам'ятки музею розкриває у своїй статті «Рідкісна

книга в колекції колишнього Ужгородського музею атеїзму» В. Русин [10]. Велике значення для дослідження окресленої проблеми є поточні документи: накази, листи, інформації, постанови [2], [3], [6], [7], [9].

Виклад основного матеріалу. На виконання постанови Колегії Міністерства культури Української РСР від 28 грудня 1972 року «Про поліпшення збереження і використання пам'яток культури в комуністичному вихованні трудящих» на Закарпатті починають створюватись музеї на громадських засадах в старих та культових будинках. У 1973 році в області нараховувалося уже 9 музеїв, експозиція яких розміщувалась в культових будинках (в селах Стеблівка, Данилове, Крайниково, Сокирниця Хустського району, Середнє Водяне, Ділове Рахівського району, Чинадієво Мукачівського району, Великі Ком'яти Виноградівського району, Білки Іршавського району) [2, с. 3].

Також у 1973 році у селі Чепівці Берегівського району в приміщенні колишньої реформатської церкви був відкритий районний атеїстичний музей. Його експозиція мала такі розділи як: «Церква – експлуататор трудящих», «На службі буржуазної держави», «Душитель культури» та інше [4, с. 4].

Перед атеїстичними музеями була чітко поставлена мета – навчитися більш плідно впливати на формування діалектико-матеріалістичного світогляду молоді людини, щоб глибше, аргументовано розвінчувати релігійні догми і уявлення, показувати їх антинауковість і реакційність [8, с. 1].

28 березня 1972 року колегія Міністерства культури УРСР приймає постанову «Про заходи по

підвищенню ролі закладів культури в атеїстичному вихованні» [9, с. 1], де було вказано, що протягом липня 1972 року в Закарпатському краєзнавчому музеї потрібно створити відділ атеїзму. Названа структура була заснована роком пізніше, у складі трьох чоловік: завідувача, старшого наукового працівника і наукового працівника [3, с. 1]. В цей час Закарпатський обласний комітет КП України та обласний виконавчий комітет приймають рішення про передачу приміщення колишнього православного храму в м. Ужгороді, що сьогодні на Православній набережній, під майбутній музей атеїзму. Відповідно, дирекція Закарпатського краєзнавчого музею видає наказ за №151 від 9 липня 1973 р. «Про дальше поліпшення науково-атеїстичної пропаганди краєзнавчого музею серед населення області», де вказувалося: «до березня 1974 року побудувати експозицію музею історії релігії та атеїзму в приміщенні колишньої православної церкви» [6, с. 1].

Стосовно культової споруди, то її побудували ще в 1930 році російські емігранти, як меморіал пам'яті загиблих у Першій світовій війні. Храм був збудований як копія Коломенської церкви під Москвою XIV ст. [12, с. 223]. Потрібно відмітити, що будівничі церкви відверто виступали проти комуністичної ідеології. Так, протоієрей Всеволод Коломацький у своєму «Воззванні» писав: «Утверди Храм – пам'ятник сей и Православную веру нашу и многострадальную Родину нашу Россию, в агонии Коммунизма бьющуюся, до скончания века». Себе будівельник протоієрей В. Коломацький називає «предь темь воинь-офицер, учасникь всея войны 1914-1918 гг. и учасникь большей борьбы против Коммунизма Боготравимого» [1, с. 1].

Перемогти ідеологічний тиск церкві не вдалося. У 1950-х роках вона перестала виконувати своїх духовних функцій і її приміщення почало слугувати складом. Зрозуміло, що таке захаращення будівлі могло б з роками призвести до її поступової руйнації. Тому, як не було б дивно, але створення музею стало порятунком для цієї архітектурної споруди.

Основними завданнями перед музеєм атеїзму було – «сприяти комуністичному вихованню, ідейно впливати на свідомість людей, виховувати в них марксистсько-ленінський матеріалістичний світогляд». Система здійснювала політику, яка поєднувала матеріальні й соціальні стимули з ідеологічними й естетичними обмеженнями. Тобто, з одного боку, витрачались кошти на потреби збереження національної культури, а з другого – ця культура зазнавала деформацій і працювала на радянську пропаганду.

Процес організації музею затягнувся на 5 років. До 1978 року був укомплектований штат працівників і 1 вересня 1979 року Ужгородський музей атеїзму відчинив свої двері для відвідувачів [10, с. 223]. Цій події передувала копітка робота не тільки співробітників музею, а й партійних працівників, митців, членів колективу художньо-виробничого комбінату, художфонду УРСР, науковців УЖДУ, активістів атеїстичної пропаганди.

Відповідно до специфіки музею формувалася і його колекція. Музейні працівники підходили до комплектування фондів з наукових позицій. Сама фондова збірка була систематизована за групами зберігання: «Рідкісна книга», «Стародруки», «Архівна», «Живопис», «Скульптура», «Метал», «Художнє дерево» і т.д. – всього 15 груп.

У перші роки свого існування музей отримав чимало експонатів як на постійне так і на тимчасове користування із фондів Закарпатського краєзнавчого музею, з Хустського, Берегівського, Виноградівського музеїв. Поповнювалися запасники і за рахунок передавання цінних експонатів, зокрема ікон, з митниці та інших органів спецслужб. Велика кількість культових предметів, богослужбової літератури поступила до музею шляхом передачі з недіючих культових споруд в Ужгородському, Міжгірському, Берегівському, Виноградівському районах. Часто цінні експонати закуповували від населення краю. Неабияку кількість експонатів було виявлено науковими співробітниками Ужгородського музею атеїзму внаслідок пошуково-збиральницьких експедицій по області [10, с. 224].

Велику методичну і практичну допомогу у створенні музею подали працівники музеїв – Закарпатського музею архітектури і побуту, Львівського історії, релігії і атеїзму, Києво-Печерського історико-архітектурного заповідника, колеги з Ленінграду (Санкт-Петербургу) [5, с. 3].

Експозицію музею відкривали портрети основоположників наукового атеїзму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. На стендах були представлені праці К. Маркса «До критики гегелівської філософії права. Вступ», Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Анти-Дюринг», праці В. Леніна «Матеріалізм і емпіріо-критицизм», «Соціалізм і релігія», «Філософські зошити» [11, с. 7].

Всього в експозиції було створено 5 розділів. Перший розділ експозиції «Виникнення релігійних вірувань» вказував на протилежність наукових даних і релігійних уявлень про походження людини [5, с. 3]. Тут були представлені діапозитиви «Уточнення наукою віку людини», ілюстрація «Стоянки мисливців пізнього палеоліту», знаряддя праці, знайдені поблизу селища Королево Виноградівського району, де археологи виявили найбільшу в Європі стоянку періоду палеоліту. Доповнював і пояснював цей матеріал ілюстрація з книги З. Буріана «Життя древньої людини» та малюнки «Амулети XII VII ст. до н.е.», які знайомили відвідувачів з фетишизмом – вшануванням неживих матеріальних предметів, які нібито мали надприродні властивості. Другий розділ знайомив з історією виникнення християнства. Експозиція цього розділу докладно розповідала про формування основних догматів християнського віровчення – Трійцю, Богородицю, Ісуса Христа, про обряди хрещення і причастя. Представлені матеріали – фотокопії малюнків «Осіріс, Ісіда, Гор – древньогрецька трійця», ілюстрації «Ассірофіні-кійська богиня Астарт з голубом», «Душа Осіріса (птаха з людською головою) піднімається з озера,

вкритого рослинністю», ікона «Трійця» (XVIII ст.). Музейники доводили, що поняття про Трійцю в християнському віровченні склалися під впливом древніх релігій Єгипту, Індії, Греції, де глибоко шанувалися трійці, які склалися з «бога-отця», «бога-сина» і «богині-матері». У християнстві місце богині-матері зайняв «святий дух», який колись сприймався як жіноче божество в образі голуба [11, с. 11].

Третій розділ розповідав про становлення і поширення християнства на Закарпатті. Тут були представлені фотоілюстрації мініатюр з Радзивіловського літопису: «Розправа князя Гліба з волхвом із Новгорода», «Слов'яни-язичники вбивають варяга-християнина та його сина».

За різними даними, на Закарпаття православне християнство проникає в кінці IX- початку X ст. В експозиції були розміщені екземпляри богослужбових книг, поширених на території області. Перші друковані видання починають проникати в XV ст. В музейній колекції були представлені «Мінея» (XVIII ст.), «Свангеліє» (XVII ст.), «Псалтир» (XVIII ст.), «Ірмологіон» (XVIII ст.). В експозиції розділу експонувалася схема «Церковна ієрархія в католицизмі», барельєф «Францисканці монахи» художника І. Бровді, фотокопія малюнка «Спалення відьми», які мали на меті розповісти про «експансіоністську діяльність католицької церкви». Експонати четвертого розділу розповідали про роки «важкого закріпачення краю угорськими феодалами, мадяризацією, окатоличення населення». У розділі експонувалися фотографії передових діячів культури Закарпаття XIX ст.: О. Духновича, О. Митрака і збірки їх творів, у яких автори виступали проти денационалізації закарпатців і закликали до воз'єднання зі своїми братами на Сході [11, с. 17].

Окремо варто згадати про те, як змінили в ті часи внутрішнє оздоблення Покровської церкви. Старі розписи були замальовані білою фарбою, під куполом відомий закарпатський художник Павло Балла намалював велике панно «Політ у космос», в олтарній частині знаходився великий триптих, який зображав боротьбу закарпатського народу за волю. Загалом над оформленням музею працювало чимало відомих художників Закарпаття: Володимир Микита, Микола Медвецький, Федір Манайло. Зрозуміло, що в той час, художники могли малювати картини на замовлену певну тему й розкривати її тільки з позиції ідеології. «Утвердження масового атеїзму – важлива риса сучасності» – так називався п'ятий розділ експозиції музею. «Величезні соціалістичні перетворення на Закарпатті, крах унії, масовий відхід віруючих від релігії, утвердження радянських традицій, обрядів і свят, модернізм і пристосовничество релігії» – це далеко не повний перелік тематичної експозиції [5, с. 3].

За порівняно невеликий час Ужгородський музей атеїзму став важливим методичним центром для численних активістів музейної справи, які створювали у містах і селах області атеїстичні музеї на громадських засадах. Співробітники музею проводили і масову роботу. Музей надавав допомогу в підготовці пропагандистів атеїзму в системі шкіл

лекторів-атеїстів. На базі музею постійно діяли лекторії «Формування науково-матеріалістичного світогляду трудящих – необхідна умова виховання всебічно розвинутого будівника комуністичного суспільства». Подібні лекторії створювались на швейній фабриці, маргариновому заводі, заводі «Більшовик» в м. Ужгороді. Їх програми передбачали: читання лекцій, демонстрування кольорових діапозитивів, пересувних виставок. Дві пересувні виставки музею – «Наука про космос розвінчує релігійні догмати», «Свята і обряди Радянського Закарпаття» гостювали у Ужгородському, Перечинському, Міжгірському, Рахівському та інших районах [5, с. 3].

Для учнів профтехучилищ музей, спільно з обласною бібліотекою для юнацтва, створив атеїстичний клуб «Факел». Його засідання у вигляді диспутів, вечорів запитань і відповідей, тематичних вечорів, зустрічей з атеїстами мали на меті формувати в підлітків ідейної переконаності, непримиренного ставлення до релігійних пережитків [11, с. 26].

Існував Музей атеїзму до 1990 року. З розпадом Радянського Союзу розпочалися глибокі процеси розбудови всього суспільного життя на нових, демократичних засадах, які власне, торкнулися і музезнавства. 20 лютого 1990 року Закарпатська обласна рада народних депутатів прийняла рішення «Про ліквідацію Ужгородського музею атеїзму» з реорганізацією музею у відділ історії релігії і культури при Закарпатському краєзнавчому музеї [7, с. 1].

Висновки. У 1991 році вступив в силу Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відповідно цьому документу «Культурна будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і використовуються ними з додержанням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури». Таким чином велику частину експонатів колишнього музею атеїзму було повернуто церковним громадам. Всі інші були переміщені до Закарпатського краєзнавчого музею. Будівлю Ужгородського музею атеїзму повернули її попередньому власнику – православної церкві. Доля окремих церковних цінностей в подальшому не відслідковувалася, тому й залишається невідомою. Деякі експонати були втрачені. Наприклад, невідомою є доля шиферної ікони Покрови (20-і рр. XIX ст.), яку музей отримав як дар від громадян у 1980-х рр. Ікона складалася з двох вертикальних частин, і за весь час існування музею прикрашала вхідну частину будівлі храму.

У той же час, варто відмітити й багато позитивних моментів за час розміщення музею у православної церкві. По перше, архітектурна пам'ятка була збережена від руйнації. На її відновлення та оформлення як музею, закарпатським облвиконкомом було виділено 150 тисяч карбованців. Для фондів і реставраційних робіт були впорядковані підвальні приміщення. Завдяки діяльності музею, були збережені сотні цінних пам'яток з історії релігії краю.

Таким чином, створивши музей для пропаганди атеїзму на прикладі культових пам'яток, радянська влада мимоволі зробила велику послугу для музейної справи, зберігши цінні предмети у фондах музею і залишила живою релігійну думку на Закарпатті, до певної міри нівелювавши початковий ідеологічний

задум. Можливо, після стількох років активної роботи музею, його працівників, було б варто, залишити музей як окрему установу, надавши йому інше, відповідне приміщення. На сьогодні, ми б мали ще один музей, який би розкривав духовну культуру нашого краю, вже в іншому тлумаченні.

Список використаних джерел

1. Всеволод Коломацький. Розбудова Покровської церкви // Поточний архів музею ЗКМ, 1973 р.
2. Інформація про підсумки участі музейних закладів Закарпатської області у Всесоюзному огляді масової науково-освітньої роботи музеїв, присвяченому 50-річчю утворення Союзу РСР, від 19.01.1973 р. Переписка з Міністерством культури УРСР та інше. Організаціями про охорону пам'яток культури та про роботу музеїв, інформації. Управління культури виконкому Закарпатської обласної ради депутатів трудящих. // ДАЗО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 3-4.
3. Лист Міністерства культури УРСР за №8м-1124/9 від 7.11.1973 р. «Про створення відділу наукового атеїзму в ЗКМ» // Поточний архів музею ЗКМ, 1973 р.
4. Мазюта М. Наша сила – сім'я єдина // Закарпатська правда. 1974. 12 лютого. №36. С. 4.
5. Михайлов А. Музей над Ужем // Закарпатська правда. 1979. 8 грудня. №282. С. 3.
6. Наказ Закарпатського краєзнавчого музею №161 від 09.07.1973 р. «Про дальше поліпшення науково-атеїстичної пропаганди краєзнавчого музею серед населення області» // Поточний архів музею ЗКМ, 1973 р.
7. Наказ Закарпатського краєзнавчого музею №61-к, від 27.08.1990 р. «Про ліквідацію Ужгородського Музею атеїзму» // Поточний архів музею ЗКМ.
8. Наші народні музеї // Закарпатська правда. 1972. 6 лютого. №31. С. 1.
9. Постанова Міністерства культури УРСР від 28.03.1972 р. «Про заходи по підвищенню ролі закладів культури в атеїстичному вихованні» // Поточний архів музею ЗКМ, 1973 р.
10. Русин В. Рідкісна книга в колекції колишнього Ужгородського музею атеїзму // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Випуск IX-X. Ужгород «ІВА», 2010. С. 223-230.
11. Ужгородський музей атеїзму. Путівник українською та російською мовами. Ужгород: Карпати, 1985. 64 с.
12. Федака С. Населені пункти і райони Закарпаття: Історично-географічний довідник. Ужгород: Ліра, 2014. 264 с.

References

1. Vsevolod Kolomacz`ky`j. Rozbudova Pokrovs`koyi cerkvy` // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM 1973 r. (in Ukrainian).
2. Informaciya pro pidsumky` uchasti muzejny`x zakladiv Zakarpats`koyi oblasti u Vsesoyuznomu oglyadi masovoyi naukovy-osvitn`oyi roboty` muzeyiv, pry`svyachenomu 50- richchyu utvorenniya Soyuzu RSR, vid 19.01.1973 r. Perepy`ska z Ministerstvom kul`tury` URSR ta insh. Organizacijamy` pro oxoronu pamyatny`kiv kul`tury` ta pro robotu muzeyiv, informaciyi. Upravlinnya kul`tury` vy`konkomu Zakarpats`koyi oblasnoyi rady` deputativ trudyashhy`x // DAZO. F. 842. Op. 1. Spr. 438. Ark. 97. Ark. 3-4. (in Ukrainian).
3. Ly`st Ministerstva kul`tury` URSR za №8m-1124/9 vid 7.11.1973 r. «Pro stvorenniya viddilu naukovogo ateyizmu v ZKM» // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM 1973 rik. (in Ukrainian).
4. Mazyuta M. Nasha sy`la – sim`ya yedy`na // Zakarpats`ka Pravda. 1974. 12 lyutogo. №36. S.4. (in Ukrainian).
5. My`xajlov A. Muzej nad Uzhem // Zakarpats`ka Pravda. 1979. 8 grudnya. №282. S. 3. (in Ukrainian).
6. Nakaz Zakarpats`kogo krayeznavchogo muzeyu #161 vid 09.07.1973 r. «Pro dal`she polipshennya naukovy-atyisty`chnoyi propagandy` krayeznavchogo muzeyu sered naselennya oblasti» // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM 1973 rik. (in Ukrainian).
7. Nakaz Zakarpats`kogo krayeznavchogo muzeyu #61-k, vid 27.08.1990 r. «Pro likvidaciyu Uzhgorods`kogo Muzeyu ateyizmu» // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM. (in Ukrainian).
8. Nashi narodni muzeji. // Zakarpats`ka Pravda. 1972. 6 lyutogo. №31. S. 1. (in Ukrainian).
9. Postanova Ministerstva kul`tury` URSR vid 28.03.1972 r. «Pro zaxody` po pidvy`shhennyu roli zakladiv kul`tury` v atyisty`chnomu vy`xovanni» // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM 1973 rik. (in Ukrainian).
10. Rusyn V. Ridkisna kny`ga v kolekciji koly`shn`ogo Uzhgorods`kogo muzeyu ateyizmu // Naukovy`j zbirny`k Zakarpats`kogo krayeznavchogo muzeyu. Vy`pusk IX-X. Uzhgorod «IVA», 2010. S. 223-230. (in Ukrainian).
11. Uzhgorods`ky`j muzej ateyizmu. Putivny`k ukraiyins`koyu ta rosijs`koyu movamy`. Uzhgorod: Karpaty`, 1985. 64 s. (in Ukrainian), (in Russian).
12. Fedaka S. Nasedeni punkty` i rajony` Zakarpattya: Istory`chno-geografichny`j dovidny`k. Uzhgorod «Lira», 2014. 262 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

ACTIVITIES OF THE MUSEUM OF ATHEISM IN UZHGOROD (1973-1990)

V. Kuzma (Uzhhorod)

The article covers the stages of formation and activities of the Museum of Atheism in the city of Uzhhorod. The functions and significance of the mentioned museum in the educational role of society were determined within the framework of the ideology of that period. Using museum establishments, the state strived to provide the political education of citizens, to involve them in the state-building, to raise the general cultural level of the population. It is due to that fact, the value of museums in educational and ideological work among all the other institutions was extremely large, because considerable number of people of different ages, social status, occupation passed through them, and that allowed to familiarize practically all categories of the population with one or another issue. Thus, expanding of the anti-religious propaganda and atheistic education in the region was the result of the political & educational and agitational & propagandist activities of the Soviet power, and it was aimed at upbringing a man of a "new socialist society". And museums have become the effective means of implementation and realization of these tasks. The atheistic interpretation

of history was definitely approved there, where the church acted as the ideological opponent. The Uzhhorod Museum of Atheism was formed in 1973 indoors the former Orthodox Church and named the Museum of the History of Religion and Atheism. Besides permanent exposition consisting of 5 sections, the museum was using popular methods of work of that time, which included discussions, exhibitions, lectures that explained the origin of a man and religion from the scientific point of view. Thus, at the investigated period, the museum was perceived as a leader of the cultural revolution and communist ideology, and one of its main functions was ideological. But despite the fact that the Museum of Atheism was eliminated in 1990, nevertheless it played a great positive role in collection and preserving tremendously valuable cultural and artistic values of the region, including preservation of the architectural monument in which it was located.

Keywords: museum, atheistic education, anti-religious propaganda, communist ideology, historical monuments.